

ARAP DİLİNDE ZAMİR ÜZERİNE YAPILAN ATIFLA İLGİLİ TARTIŞMALAR

Gönderim Tarihi: 03.08.2018

Kabul Tarihi: 03.10.2018

Enes Erdim

Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı
Anabilim Dalı

Associate Professor, Fırat University, Faculty of Theology,
Department of Arabic Language and al-Balagha

Elazığ, Turkey

eerdim@firat.edu.tr

orcid.org/0000-0002-5503-3411

Öz

Arap dilinde atf-ı nesak diye isimlendirilen kelime veya cümleleri birbirine bağlama işleminde, merfû' muttasıl ve mecrûr muttasıl zamirler üzerine nasıl atıfta bulunulacağı meselesi bu dilin iki büyük mektebi olan Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında tartışma konusu olmuştur. Basralılar merfû' muttasıl zamir üzerine atıf yapılabilmesi için bu zamirle atfedilen sözcüğün arasına bir fasılanın girmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Söz konusu fasıla yaygın olarak zamir biçiminde görülür. Bazense, mef'ûlün bih veya temyiz gibi bir öge ya da ۛ -ı nâfiye olabilir. Kûfelilere göre ise böyle bir şarta gerek olmadan mutlak olarak atıf yapılabilir. Bu konuda başta Kur'ân olmak üzere birçok fasih Arap keliminde örnekler rastlanabilir. Mecrûr muttasıl zamir üzerine atıf yapılabilmesi içinse Basralılara göre câr edatının tekrarlanması gerekir. Câr edatının, isim ya da harf olması arasında fark yoktur. Kûfeliler böyle bir işleme gerek olmadan atıfta bulunabileceği kanaatlerine bağlı olarak bu konuda Arap keliminden deliller ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu çalışmada Basra ve Kûfelilerin konuyla ilgili tezleri delilleriyle birlikte detaylı olarak ortaya konarak değerlendirme yoluna gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Atf-ı Nesak, Zamir, Basra, Kûfe, İhtilaf.

Discussions about References to Pronoun in Arabic Language

Abstract

The matter of how to refer to al-marfu al-muttasil and al-macrûr al-muttasil pronouns in connecting the words or sentences, which is called al-atf al-nesak in Arabic language, has been a question of debate between al-Basra and al-Kûfe language cults, two big schools of this language. Those of Basra have claimed that a pause must go between the pronoun and referred word to be able to refer on al-marfu al-muttasil

pronoun. The aforesaid pause is mostly seen as a pronoun. Sometimes, it may be an element like *mef'ûlün bih* or *respondent*, or $\surd -1$ *nâfiye*. According to those of Kûfe, on the other hand, reference can absolutely be made without such a condition. There are a lot of examples in many *al-fasih Arabic kalam*, primarily *Quran*, about this matter. As to making reference on *al-macrur al-muttasil* pronoun, *câr* preposition must be repeated according to people of Basra. There is no difference between *câr* preposition's being a noun or letter. The people of Kûfe have tried to reveal evidence from *Arabic kalam* on this issue by stating that they do not have the opinion that a reference can be made without needing such a procedure. In this study, an evaluation is carried out by presenting the arguments of Basra and Kûfe people in detail together with their evidence.

Keywords: Arabic Language, Atf-1 Nesak, Pronoun, Basra, Kûfe, Dispute.

Giriş

Atf sözlükte, bir şeyden dönüp ayrıldıktan sonra ona tekrar yönelmektir. Terimsel olarak ise Arapça'da atf-1 nesak ve atfı beyan olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir. Atfı nesak, , vb. harflerle iki sözcük ya da cümleyi birbirine bağlama işlemidir. Atfı beyân ise önceki kelimeyi açıklamak veya tahsis etmek üzere getirilen, başka bir sözcüğe tevîl edilemeyen câmid bir kelimedir.¹

Atf-1 nesak, *mâtûf*, *matûfun* aleyh ve atf edatından meydana gelir. *Matûfun* aleyh, bazen *zahir* isim şeklinde gelir. Bu durumda *merfû*, *mansûb* ve *mecrûr* olsun, kendisi üzerine zamir veya açık isim atfedilebilir. Bazen ise *matûfun* aleyh, *munfasıl* ve *muttasıl* zamir olabilir. Atf konusunda *munfasıl* zamirin hükmü *zahir* isim gibidir. *Merfû* ve *mansûb* olsun üzerine atf gerçekleştirilebilir. Ancak *munfasıl* zamirin *mecrûr* olması zorunluluk hallerinde görülür. Buna göre *أَنَا وَرَبِّي مُنْطَلِقَانِ , مَا رَأَيْتُ إِلَّا إِيَّاكَ وَعَمْرًا , رَبِّيَ مَا جَاءَنِي إِلَّا هُوَ وَهَيْدٌ* gibi ifadeler ittifakla caizdir. *Muttasıl* zamir ise mahallen *mansûb* olması halinde yine herhangi bir kayda gerek olmadan üzerine atf gerçekleştirilebilir. İkincil öge olması ve amiliyle kendisi arasında tam bir ittisalın bulunmaması gibi nedenlerden dolayı *mansûb* *muttasıl* zamir, *munfasıl* zamir hükmünde görülmüştür. Zamir *merfû* ve *mecrûr* olması durumunda düz, nesir

¹ Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullah b. Abdillâh el-Huseyn el-Ukberî, *el-Lubâb fî ileli'-binâ ve'l-irâb*, thk. Gazi Muhtar Tuleymât (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1995), 1: 216; Abdullah Cemâluddîn b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Mustafa Dîb Boğa (Dimaşk: Dâru'l-Mustafa, 2011), 358, 364.

metinlerinde üzerinde atıf yapılp yapılmayacağı meselesi Arap dil mektepleri arasında tartışma konusu olmuştur.² Biz bu çalışmamızda konuya ilişkin görüşleri detaylı bir şekilde ele alıp değerlendirmeye çalışacağız.

1. Nesirlerde Merfû' Muttasıl Zamir Üzerine Gerçekleştirilen Atıf

Basralılara göre düz nesirde merfû' muttasıl bir zamir üzerine atıf yapılabilmesi için asıl zaminin munfasıl bir zamirle tekid edilmesi, daha genel bir ifadeyle matûf ile mâtufun aleyhin arasının bir fasıla ile ayrılması gerekir. Fasıl daha çok munfasıl zamir olur. Bazen mef'ûlün bih, temyiz gibi bir öge ya da lâ -ı nâfiye de olabilir.³

Zira bu merfû' muttasıl zamir, ya fiilde mukadder olur ya da açıkça telaffuz edilir. *قَامَ وَزَيْدٌ* örneğinde olduğu gibi mukadder olması durumunda isim fiil üzerine atfedilmiş gibi olur. *زَيْدٌ قُتِلَ* cümlesindeki gibi telaffuz edilen bir zamir olması halinde ت fiilden bir parça konumuna indirgenir.⁴ Bu durumda da onun üzerine atıf yapılması uygun görülecek olursa isim fiil üzerine atfedilmiş olur. Bu da caiz değildir. Şiir zarureti durumunda ise kabih olmakla birlikte direkt merfû muttasıl zamir üzerine atıfta bulunmak caizdir.⁵

Kûfeliler ise şiirdeki gibi zaruret durumlarının bulunmadığı düz nesirde herhangi bir kayda gerek duyulmadan merfû' muttasıl zamir üzerine atıfta bulunulabileceğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre *زَيْدٌ قُتِلَ* gibi bir ifadenin kullanılması caizdir.⁶ Kûfeliler delil olarak fasih Arap kelimelerinden bazı ifadeler ileri sürmüşlerdir. Buna göre *لِأَعْلَى الْأَعْلَى وَهُوَ بِأَعْلَى الْأَعْلَى / Çünkü onu güçlü kuvvetli ve üstün yaratılışlı biri (Cebrail) öğretti. Sonra en yüksek ufukta iken asıl şekliyle doğruldu* (en-Necm 53/ 6,7) âyetinde هُو zamiri *إِسْتَوَى* kelimesinde müstetir olan merfû' zamir üzerine atfedilmiştir. Dolayısıyla ayetin anlamı *فَاسْتَوَى جِبْرَيْلٌ وَحُمُودٌ وَهُوَ مَطْلَعُ الشَّمْسِ / Güneşin doğuş yerinde Cebrail ve Hz. Muhammed doğruldu, şeklinde olur.*⁷ Kanaatimizce Kûfelilerin bu ayete yönelik yorumları

² Ebû İshak İbrahim b. Mûsa eş-Şâtübî, *el-Makâsidu's-şâfiye fi şerhi'l-hulâseti'l-kâfiye*, thk. Muhammed es-Seyyid Osman (b.y.: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2012), 2: 342, 343.

³ Şâtübî, *el-Makâsid*, 2: 343; Bahâuddîn Abdullah b. 'Akîl, *Şerhu ibn 'Akil*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1985), 3: 238.

⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. Es-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdulhuseyn el-Fetelî (Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1998), 2: 119; Ebu'l-Feth Osman b Cinnî, *Sirru Smâ'ati'l-'Îrâb*, thk. Hasan Hindâvî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.) 1: 221.

⁵ Kemâluddîn Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ebi'l-Vefâ Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*, thk. Hasan Hamed (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2007), 2: 15.

⁶ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 13.

⁷ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 13.

pek de isabetli gözükmemektedir. Basralıların belirttiği gibi burada و , atıf harfi değil haliye olmaya daha uygundur. Ayetten kastedilen sadece Hz. Cebrail'dir. Dolayısıyla ayetin anlamı Hz. *Cebrail ufukta bulunduğu bir halde tek başına kuvvetle doğruldu*, şeklindedir. Bazılarına göre ise ayetin anlamı *asıl yaratıldığı şekil üzerine gökyüzünde doğruldu*, biçimindedir.⁸

'Amr b. Ebî Rebîa şu beyinde aynı kullanıma başvurmuştur:

فُلْتُ، إِذْ أَقْبَلْتُ وَزُفِّرَ نَهَادَى كَتَعَاجِ الْمَلَا تَعَسَفْنَ رَمَلَا (الحنيف)

*Sevgili vahşi çöl ineklerinin normal yoldan ayrılıp da kumda yürüdüklerinde oraya buraya meylederek yürümesi gibi kibirle ve sallanarak yürüyen güzel beyaz kadınlarla birlikte geldiği zaman ben demişim.*⁹

Burada زُفِّرَ kelimesi أَقْبَلْتُ fiilindeki zamire atfedilmiştir. Basralıların kıyasına göre ifadenin وَزُفِّرَ هِيَ أَقْبَلْتُ şeklinde olması gerekirdi.¹⁰

Cerîr'in şiirinde ise şöyle gelmiştir:

وَرَجَا الْأَخْيَطِلُ مِنْ سَفَاهَةِ رَأْيِهِ ... مَا لَمْ يَكُنْ وَأَبٌ لَهُ لَيْتَالَا (الكامل)

*Küçük Ahtal yanlış görüş sahibi olmasından dolayı kendisinin ve babasının ulaşmayacağı şeyleri talep eder olmuştur.*¹¹

Yukarıdaki beyitte يَكُنْ 'de müstetir olan merfû' zamir üzerine atfedilmiştir. Bu da mansûb muttasıl zamire benzer şekilde, söz konusu atfın caiz olduğunu göstermektedir.¹² Basralılara göre bu konuda Kûfelilerin ileri sürmüş olduğu şiirlerin hepsi şazz kabilindedir. Üzerlerine kıyas yapılmaz. Şiir zaruretinden dolayı burada atıf bu şekilde gerçekleştirilmiştir. Nitekim onlara göre de şiir zarureti merfû' muttasıl zamir üzerine atıfta bulunmayı caiz hale getirmektedir. Kûfelilerin atıf konusunda merfû' muttasıl zamiri mansûb muttasıl zamire benzetmeleri de kabul görmemiştir. Çünkü mansûb muttasıl zamir görünüşte lafız bakımından bitişik olsa da zihnen ayrık gibidir. Merfû' muttasıl zamir ise onun zıddına hem zihnen hem görünüş yönüyle bitişiktir. Dolayısıyla bunlar birbirinden tamamen farklıdır.¹³

Her ne kadar şiirde yaygın olsa da bir fasıla ile ayrılmadan, merfû' muttasıl zamir üzerine atıf yapılmasını İbn Mâlik bütünüyle olarak inkar

⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 2:15.

⁹ Ebu'l-Feth Osman b Cinnî, *el-Luma' fi'l-'arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt, Dâru'l-kutubi's-sekâfiyye, 1972), 96.

¹⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 2:13.

¹¹ Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi cemi'l-cevâmi'*, thk. Ahmed İzzu İnâye (Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabiyyi, 2010) 3: 141.

¹² Enbârî, *el-İnsâf*, 3: 13-14.

¹³ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 15.

etmek yerine zayıf bir kullanım olarak nitelendirmiş, bunu desteklemek içinse iki çeşit delil ileri sürmüştür. Birincisi Arap düz yazısında bazı ifadeler bu şekilde kullanılmıştır. Bu bağlamda *مَرَرْتُ بِرَجُلٍ سَوَاءٍ وَالْعَدَمُ /kendisi ve yokluk aynı olan adam*, ibaresinden *العَدَمُ* merfû okunmuş, dolayısıyla ism-i fail مستوٍ manasında kullanılmış olan *سواء* sözcüğünde, müstetir olan merfû' fail zamiri üzerine fasılasız olarak atfedilmiştir. Yine *عُمَرُ قَالَ كُنْتُ وَجَارًا لِي مِنَ الْأَنْصَارِ فِي بَيْتِي أُمَيَّةَ بْنِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ عَوَالِي* /Hz. Ömer'den rivayet edilmektedir: *Ben ve Ensar'dan bir komşum Medine'nin uzak bölgelerinde olan Benî Umeyye b. Zeyd içindeydik. Peygamberin yanına nöbetleşe geliyorduk. Bir gün O bir gün ben iniyorduk*, hadisinde *جار* sözcüğü *كان*'nin ismi olan *ت* zamiri üzerine herhangi bir tekid ve fasıla getirilmeden direkt atfedilmiştir. Ayrıca Hz. Ali'den gelen bir rivayette *كُنْتُ وَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ وَفَعَلْتُ وَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ وَأَنْطَلَقْتُ وَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ* /*ben ve Ebubekir ve Ömer idik. Ben, Ebubekir Ömer yaptık. Ben, Ebubekir ve Ömer ayrıldık*, denilerek *أَبُو بَكْرٍ* ve *عُمَرُ* sözcükleri *ت* zamiri üzerine fasılasız olarak atfedilmiştir. İkincisi, şiirde gelen ifadeler zarurete gerek kalmadan getirilebilme ihtimalinden dolayı nesre ilhak edilebilir. Örneğin İbn Ebî Rebî'a'nın, Cerîr'in ifadelerinde vâv harfi hâliye yapılarak kendilerinden sonraki sözcükler mef'ûlü mutlak kılınabilir.¹⁴

Bütün bu anlattıklarımızdan sonra merfû muttasıl zamir üzerine yapılan atfla ilgili Basralıların görüşü daha doğruya yakın gibi durmaktadır. Bizi bu düşünceye sevk eden neden onların ortaya koydukları delillerin güçlülüğü değil, bilakis Arap kelimada onların iddia ettiği kullanımın daha yaygın olmasıdır. Nitekim nesir türü birçok fasih Arap kelimada özellikle de Kur'ân-ı Kerim'de merfû' muttasıl zamir üzerine atfı yapıldığında ister bariz olsun ister müstetir olsun öncelikle munfasıl bir zamirle tekid edilmiş ya da matûfla matûfun aleyh arasında bir fasıla getirilmiştir. Örneğin, *لَقَدْ كُنْتُمْ أَنتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ* /*Doğrusu, siz ve babalarınız açık bir sapıklık içindedesiniz* (el-Enbiyâ 21/54) âyetinde *كَانَ*'nin ismi ve mahallen merfû olan *تُمْ* zamiri üzerine munfasıl zamir *أنتُمْ* ile tekid edildikten sonra atfedilmiştir.¹⁵

Yine *يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ* /*sâlih olanlarla beraber girecekler*, (Ra'd 13/23) ayetinde araya *هَآ* fasıla olarak girdikten sonra *مَنْ* sözcüğü merfû' muttasıl zamir olan *و* üzerine atfedilmiştir. *وَعَلَّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ* /*atalarınızın ve sizin bilmediğiniz size onunla öğretilmiştir*, âyetinde (el-En'âm 6/91) ise önce *أنتم* zamiriyle tekid

¹⁴ Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik, *Şerhu teshîli'l-fevâid ve tekmi'lî'l-makâsid*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Tarık Fethi (Beyrut: Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, 2009), 3: 231, 233; Şâtıbî, *el-Makâsid*, 2: 345.

¹⁵ İbn Akîl, *Şerh*, 3: 237.

edildikten ve ۷ fasıla olarak getirildikten sonra ۷ zamiri üzerine اَبَاؤَكُمْ atfedilmiştir.¹⁶

2. Mecrûr Zamir Üzerine Gerçekleştirilen Atf

Mecrûr zamir üzerine, câr edatı tekrarlanmaksızın atf yapıp yapılamayacağı konusu da Arap dilinin iki klasik ekolü olan Basra ve Kûfe mektepleri arasında tartışma konusu olmuştur.

Basralılar sadece muttasıl olarak kullanılan mecrûr zamir üzerine atf yapıldığı zaman, cer edici ögenin tekrar edilmesini, zorunlu bir şart olarak ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla مَرَزَتْ بِكَ ifadeyi üzerine atf yapılmak istendiğinde وَيَزِيدُ denilir. Kur'ân'da bunun örnekleri çoktur. قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ قَوْمٍ يَنْجِيكُمُ اللَّهُ مَنَّا وَمِنْ كُلِّ قَوْمٍ يَنْجِيكُمُ اللَّهُ مَنَّا وَمِنْ كُلِّ قَوْمٍ يَنْجِيكُمُ اللَّهُ مَنَّا وَمِنْ كُلِّ قَوْمٍ يَنْجِيكُمُ اللَّهُ مَنَّا /De ki: 'Allah sizi ondan ve her sıkıntıdan kurtarır, sonra da kendisine ortak koşarsınız (el-En'âm 6/64) âyetinde كل sözcüğü mecrûr ه üzerine atfedilince مِنْ harf-i cer tekrar edilmiştir. وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ /Hem onların ve hem de gemilerin üzerinde taşınırsınız (el-Mu'minûn 23/22) âyetinde ise الْفُلْكِ sözcüğü yine mecrûr ه ya atfedilince عَلَى cer harfi ifadenin başında getirilmiştir. قَالُوا تَعْبُدُونَ مَا تَدْعُوْنَ رَبَّكُمْ وَقَالَ اللَّهُ لِمَ تَدْعُونَ رَبَّكُمْ وَقَالَ اللَّهُ لِمَ تَدْعُونَ رَبَّكُمْ وَقَالَ اللَّهُ لِمَ تَدْعُونَ رَبَّكُمْ وَقَالَ اللَّهُ لِمَ تَدْعُونَ رَبَّكُمْ /Senin ilahına ve ataların.....ilahı olan tek ilaha kulluk edeceğiz (el-Bakara 2/133) âyetinde ise câr konumunda olan muzâf sözcüğü الله tekrarlanmıştır.¹⁷

Basralılar tezlerini kanıtlamak için çeşitli deliller ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda cer amili yapan öge ile mecrûrun tek bir kelime gibi olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim mecrûr isim üzerine atıfta bulunulduğu zaman sanki harf üzerine isim atfedilmiş gibi olur. Zira zamir, mecrûr olduğunda mutlaka bir cer edici ögeyle birleşir. Ondan kesinlikle ayrılmaz. İsim ise harf üzerine atfedilmez.¹⁸

Yine zamir bazen tenvinden bedel olur. Tenvine atfetmek caiz olmadığı gibi zamir üzerine de atıfta bulunulamaz. Tenvinle zamirin eşdeğer olduğu hakkında ise şu delil ileri sürülmüştür: Münâdâda tenvin düşürüldüğü gibi يَا غلامِ ifadesinde de zamir düşürülebilmektedir. Ayrıca tek bir harften oluşmaları, ismi tamamlamaları, aralarının zarfla ayrılamaması gibi yönlerden de tenvinle zamir birbirine benzemektedir.¹⁹

¹⁶ Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3: 220; Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kâsım, *Tevdîhu'l-makâsid ve'l-mesâlik bi şerhi elfiyyeti'bnî mâlik*, thk. Abdurrahman Ali Süleyman (b.y.: Dâru'l-fikr, 2008), 2: 1023.

¹⁷ Şâtübî, *el-Makâsid*, 2: 346.

¹⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 6; Ebû Amr Osman b. Omer b. Hâcib, *el-İdâh fi şerhi'l-mufassal li'z-Zemahşerî*, thk. Muhammed Osman (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2011), 259.

¹⁹ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 6; İbn Hâcib, *el-İdâh*, 259.

Ayrıca مَرَّثُ بِكَ وَزَيْدٌ بِرَيْدٍ وَكَ gibi mecrûr bir zamirin, açık mecrûr bir isim üzerine atfedilmesinin caiz olmadığı konusunda icma vardır. Dolayısıyla mecrûr açık ismi de mecrûr zamir üzerine atfederek مَرَّثُ بِكَ وَزَيْدٌ denilmesinin caiz olmaması gerekir. Çünkü isimler atıf konusunda müşterektir. Matûf olarak kullanılamayan öğenin matûfun aleyh de olmaması gerekir.²⁰

İbn Mâlik Basralıların ileri sürdükleri delilleri tenkit ederek şöyle demiştir: Tenvinle harfi cerrin birbirine benzetilmesi durumu göz önüne alınacak olursa, câr tekrar edilse bile mecrûr bir zamir üzerine herhangi bir ismin atfedilmemesi gerekir. Çünkü hiçbir şekilde tenvin üzerine atfedilmez. Aynı şekilde tevkîd ve bedelin de getirilmesinin engellenmesi gerekir. Nitekim mecrûr zamirden sonra tekid ve bedel getirilebileceği ittifakla caizdir. Halbuki tenvinden tekid ve bedel gelmemektedir. İkinci iddiaları olan matûf ve matûfun aleyhinin birbirinin yerine kullanılabilmesi gerektiği düşüncesi رَبِّ رَجُلٍ وَأَخِيهِ / Nice adam ve kardeşiyle karşılaştım, كُلُّ شَاةٍ وَسَخْلَتِهَا بِدَرْهَمٍ / her koyun yavrusuyla beraber bir dirhemdir, gibi ifadelerin de getirilmemesini gerekli kılmaktadır.²¹

Basralıların başvurdukları tüm bu deliller pek tutarlı gözükmemektedir. Belki birinci delil zorlama bir yolla kabul görebilir. Özellikle bu gibi kullanımlarda sema'ın öncelenmesi daha yerinde bir tercih olacaktır.

Kûfe dil ekolü müntesipleri, Yûnus ve Ahfaş مَرَّثُ بِكَ وَزَيْدٌ / Sana ve Zeyd'e uğradım örneğinde olduğu gibi bir ismin mecrûr zamir üzerine atıf edilebileceği kanaatini taşımaktadır.²² Nitekim fasih Arap metinlerinde, bunun örneklerini görmek mümkündür. Bu bağlamda وَأَنْتُمْوَاللَّهِ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ / Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabasının bağlarını koparmaktan sakının (Nisâ 4/1) ayetinde matûf olan kelime mecrûr okunmuştur. Bu okunuş Kıraat-ı seb'a sahiplerinden Hamza'ya, ayrıca İbrahim en-Nehaî, Katâde, Yahya b. Vessâb, Talha b. Masrif ve A'meş gibi meşhur alimlere aittir.²³

Basralılar Kûfelilerin bu ayetle istidlâlde bulunmalarını kabul etmeyerek farklı yorumlara teşebbüs etmişlerdir. Buna göre الارحام kelimesi atıf

²⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 2:7.

²¹ Şâtübî, *el-Makâsid*, 2: 348, 349.

²² Abdullah Cemâluddîn b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab* (Dımeşk: eş-Şeriketu'l-muttahide li't-tevzî', 1984), 583.

²³ Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 433.

değil kasmle mecrûr olmuştur. Kasemin cevabı ise âyetin sonundaki إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَحِيمًا /Allah sizin üzerinize gözetleyicidir, ifadesidir. Diğer bir yoruma göre ise mecrûr sözcüğü ayette telaffuz edilmemiş olan mukadder bir ب harfi cerriyle mecrûrdur.²⁴ Basralıların bu ayetle ilgili ileri sürdükleri fikirler pek tutarlı gibi gelmemekte zorlama yorumlamalar görüntüsü vermektedir. Nitekim İbn Malik de Basralıların yorumunu zayıf olarak nitelemiştir.

Yine *يَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ* / Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar, de ki: 'Onlarla ilgili fetvayı size Allah veriyor: 'Bu fetva, ... Kitap'da size okunandır (Nisâ 4/127) âyetinde Kûfelilere göre مَا sözcüğü فِيهِنَّ ifadesindeki mecrûr zamire atfedildiğinden dolayı mahallen mecrûrdur. Basralılar bu yoruma katılmayarak söz konusu ifadenin mecrûr olmadığını iddia etmektedirler. Onlara göre bu kelime الله lafzı üzerine atfedilmiş olup, mahallen merfûdur. Buna göre ifadenin takdiri اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَيُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ مَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ وَهُوَ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ /onlar hakkında Allah size fetva vermekte, size okunan Kur'ân'la fetva vermektedir, şeklindedir. Yine مَا'nın mahallen mecrûr olduğu kabul edilecek olsa bile فِيهِنَّ deki zamire atfla değil النِّسَاءِ sözcüğüne atfedilmekle mecrûr olduğu söylenebilir.²⁵ Bu ayetin yorumunda da Basralılar biraz fazla zorlama yoruma kaçmışlardır. Aşağı yukarı aynı mana, ayetten çıkarılmasına rağmen bazı kelimeleri takdir etmişlerdir. Halbuki Arap dilinde mana anlaşıldığı müddetçe herhangi bir kelime takdirinde bulunmamak asıldır.

Ayrıca onlara göre *لَكِنَّ الرَّاٰسِخُوْنَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُوْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِمَا اُنزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِيْنَ الصَّلَاةِ* / Ancak onlardan ilimde kökleşmiş olanlara, sana indirilen Kitap'a ve senden önce indirilen Kitap'a inanan müminlere, namaz kılanlara.... (Nisâ 4/162) âyetinde ise *المقيمین* kelimesi اليك 'deki mecrûr zamire atfedildiği için mahfud olarak gelmiştir. Bu durumda ifadenin takdiri *سَانَ اُنزِلَ اِلَيْكَ وَالْمُقِيمِيْنَ الصَّلَاةِ مِنَ الْاَنْبِيَاءِ* /sana indirilene ve namaz kılan peygamberlere inanurlar, şeklinde olur. Ya da *قبلك* ibaresindeki ك üzerine atfedilmiş olabilir. Bu durumda cümle *وَمَنْ قَبْلَ الْمُقِيمِيْنَ الصَّلَاةِ* / yani ümmetinden önce namaz kılanlara indirilenlere de inanurlar, diye takdir edilir.

Basralar bu ayetteki *المقيمین* sözcüğünün medh için takdir edilen bir fiil ile mansûb olduğu görüşündedir. Buna göre ifadenin takdiri *أعنى المقيمین* /namaz kılanları kastediyorum, takdirindedir. Çünkü Araplar atıf veya vasf tekrarlandığında bunları medh üzere mansûb kılarlar ya da istinâf şeklinde

²⁴ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beirut: 'Alemlü'l-kutub, ts.), 1: 285; Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 7.

²⁵ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 7.

kullanarak merfû' yaparlar.²⁶ Bu bağlamda *وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا ۗ وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ / mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyene ve kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı anlarda sabreden kişilerin tutum ve davranışlarıdır. (el-Bakara 2/177) âyetinde istinâf olmak üzere *الموفون* ref' ile okunmuştur. Sanki *هُم الموفون* denilmiştir. *الصَّابِرِينَ* ise medh üzere mansûb kılınmıştır. İfade *أذكر الصابرين* takdirindedir.*

Aynı şekilde Hirnik binti Affân şöyle demiştir:

لَا يُبْعَدُنْ قَوْمِي الَّذِينَ هُمْ ... سُمُّ الْغَدَاةِ وَأَفَةُ الْجُزْرِ (الكامل)
النَّازِلِينَ بِكُلِّ مُعْتَرِكٍ ... وَالطَّيِّبُونَ مَعَايِدَ الْأَزْرِ

*Ey düşmanları kahreden ve misafirler için deve kesen, savaş ateşinden korkmayan iffetli kavimim, yok olmayın.*²⁷

Şair sanki *الطَّيِّبِينَ* kelimesini mansûb diyerek medh üzere *أعني الطَّيِّبِينَ* okumuştur. *هُم الطَّيِّبُونَ* takdirinde merfû' olarak da rivayet edilmiştir.²⁸

Basralılar yukarıdaki ayette geçen *المقيمين* sözcüğünün mecrûr olarak geldiğinin kabul edilebileceğini ancak bu durumda *ما* daki *ما* üzerine atfedildiğini söylemenin uygun olacağını iddia etmektedirler. Dolayısıyla onlara göre ifadenin takdiri *بما أنزل اليك وبالمقيمين* /sana indirilenlere ve namaz kılanlara inanırlar, şeklindedir.²⁹

Yine Kûfelilere göre *وَصَدَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفِّرَ بِهِ وَالْمَسْجِدَ الْحَرَامَ* / Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine mâni olmak ve halkını oradan çıkarmak ise (el-Bakara 2/177) âyetinde *المسجد الحرام* ifadesi *به* deki *ه* zamirine atfedilmiş ve mecrûr kılınmıştır. Basralılar ise bu iddiayı kabul etmeyerek söz konusu ifadenin *به* zamirine değil *سبيل الله* üzerine atfedilerek mecrûr okunduğunu belirtmişlerdir.³⁰

Kûfe ekolü mensuplarına göre aynı şekilde *وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ* /Orada sizin ve rızık veremeyeceğiniz kimseler için geçimlikler meydana getirdik (Hicr 15/20) âyetinde ise *لكم* sözcüğü *مَنْ* daki mecrûr zamire atfedilmiş ve mecrûr olmuştur. Basralılara göre *مَنْ* sözcüğü *مَعَايِشَ* 'e atfedildiğinden dolayı

²⁶ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-cumel fi'n-nahv*, thk. Fahrüddîn Kabâve (b.y: y.y., 1995), 88.

²⁷ Şiir için bk. Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Cumel*, 88.

²⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 9.

²⁹ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 10.

³⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 10; Abdullah Cemâluddîn b. Hişâm el-Ensârî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyeti'bni Mâlik* (Beyrût: Dâru'l-cil, 1979), 3: 392.

mahallen mansûbtur. جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا الْمَعَايِشَ وَالْإِمَاءَ /orada size bir yaşam, köleler ve cariyeler kıldık, takdirindedir.³¹

Kûfeliler iddialarını doğrulamak için Arap şiiri bağlamında şu beyitleri zikretmişlerdir:

فَالْيَوْمَ قَرَّيْتُ تَهْجُونََا وَتَشْتُمُنَا ... فَادْهَبْ فَمَا بِكَ وَالْأَيَّامُ مِنْ عَجَبٍ (البيسيط)

Bugün bizi hicvetmeye ve bize sövmeye başladın. Git! Bu, sen ve günler için şaşılacak bir durum değildir. (Çünkü hicvetmek senin tabiatındır. İnsanlar zamanın yaptıklarından şaşkınlığa düşmedikleri gibi ben de senin yaptıklarına şaşmıyorum)³²

Bu beyitte الأيام kelimesi, بِكَ 'de mecrûr olan ك üzerine atfedilerek mecrûr okunmuştur. Dolayısıyla ifadenin takdiri بِكَ وِبالأيام şeklinde.³³ Basralılar bu iddiayı kabul etmeyerek الأيام sözcüğünün بِكَ 'ye atıfla değil kasekle mecrûr olduğunu söylemişlerdir.³⁴ Diğer bir şair ise şöyle demektedir:

أَكْزَرَ عَلَى الْكَيْبِيَّةِ لَا أَبَالِي ... أَخْتَفِي كَانَ فِيهَا أُمُّ سِوَاهَا (الوافر)

Ordulara saldırıyorum, ölümüm onda mı yoksa başkasında mı aldırış etmeden.³⁵

Söz konusu beyitte سِوَاهَا sözcüğü فِيهَا 'daki zamir üzerine atfedilmiştir. Takdir سِوَاهَا şeklinde. Basralılar bu ifadeyi de farklı yorumlamışlardır. Onlara göre سِوَاهَا atıfla mecrûr değil, zarf olmak üzere mahallen mansûbtur. Çünkü سِوَاهَا onlara göre sadece zarf olarak kullanılır.³⁶

Diğer bir şiirde ise şöyle gelmiştir:

تُعَلِّقُ فِي مِثْلِ السَّوَارِي سَيُوفُنَا ... وَمَا بَيْنَهَا وَالْكَعْبِ غُوطٌ نَفَانِفُ (الطويل)

Kılıçlarımız uzun sütunlara asılır, kılıçlarla topuklar arasında geniş mesafeler vardır.³⁷

Burada الْكَعْبِ sözcüğü بَيْنَهَا bileşenindeki ه zamiri üzerine atfedilerek mecrûr kılınmıştır. İfadenin takdiri ise مَا بَيْنَهَا وَبَيْنَ الْكَعْبِ غُوطٌ نَفَانِفُ şeklindedir. Şair burada kavminin çok uzun boylu kimselerden oluştuğunu, adamların kılıçlarının sanki sütunlar gibi olan bireyler üzerine asıldığını, adamların topuklarıyla düz yerler arasında uzun mesafeler bulunduğunu ifade etmek

³¹ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 11; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmî*, 3: 211.

³² Şiir için bk. Ebu'l-Yezîd Muhammed b. Abbâs el-Müberraîd, *el-Kâmil fi'l-luğati ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabîyyi, 1997), 3: 30.

³³ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 4.

³⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 11.

³⁵ Şiir için bk. Abdulkadir b. Omer el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbeti lisâni'l-'Arab*, thk. Muhammed Nebül et-Tarîfî - Emül Bedî Ya'kûb (Beyrût: y.y., 1998), 3: 405.

³⁶ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 11.

³⁷ Şiir için bk. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhîz, *el-Hayavân*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Beyrût: Dâru'l-cil, 1996), 6: 494.

istemiştir.³⁸ Bu şiiri Kûfelilerin delil olarak kabul etmesini reddeden Basralılar farklı bir yoruma başvurmuşlardır. Buna göre الكعب sözcüğü, takdir edilen ikinci bir *بين* kelimesiyle mecrûrdur. Sanki *وَمَا بَيْنَهَا وَبَيْنَ الْكَعْبِ* denilmiştir. Birincisinin delaletine binaen ikinci düşürülmüştür. Nitekim bu durum Arap kelimelerinde de sıkça görülmektedir. Örneğin *وَلَا سَوْدَاءَ تَمْرَةَ* /Her beyaz yağ, he siyah hurma değildir, denilmiştir.³⁹ Burada birinci delalet ettiğinden dolayı ikinci *كل* hafzedilmiştir. Çünkü ifadenin aslı *وَلَا كَلَّ سَوْدَاءَ تَمْرَةَ* şeklindedir.⁴⁰

Basralılar söz konusu beyitlerin, Kûfelilerin kabullerine göre yorumlanması durumunda hepsinin şazz kabilinden olacağını ve onların üzerlerine kıyas yapılamayacağını da belirtmişlerdir.⁴¹

Kanaatimizce mecrûr zamir üzerine câr edatı tekrar edilmeksizin atıf yapıp yapılmayacağı konusunda, Basralıların görüşü Arap dilindeki yaygın kullanıma uygun olsa da Kûfelilerin tezini kabul etmek daha uygun olacaktır. Zira onların iddialarına ilişkin ileri sürdükleri birçok delil farklı yorumlanacak olsa bile yedi kıraat sahiplerinden yukarıda zikrettiğimiz Hamza'nın *وَأَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ* âyetinde *الأرحام* sözcüğünü mecrûr okuyarak câr edatını iade etmemesi bunun en büyük ve en sağlam delili olma izlenimini vermektedir.

Sonuç

Arap dilinin önemli meselelerinden biri olan atf-ı nesak konusuyla ilgili olarak, merfû', mansûb veya mecrûr olsun zahir isim ve munfasıl zamir üzerine herhangi bir kayda gerek olmadan atıfta bulunabileceği ifade edilmiştir. Ancak merfû' muttasıl ve mecrûr muttasıl zamir üzerine nasıl atıfta bulunulacağı, tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda Basra dil mektebine göre merfû' muttasıl zamir üzerine atıf yapılabilmesi için araya zamir veya başka bir fasılanın girmesi gerekir. Kûfelilere göre böyle bir kayda gerek yoktur. Bu konuda Basralıların görüşü daha yaygın uygulama bulsa da Kûfelilerin tezlerini görmezlikten gelmek insafli bir tutum olmayacaktır. En azından İbn Mâlik'in ifadesiyle onların görüşünü zayıf bir lügat olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Mecrûr ve muttasıl bir zamir üzerine atıf yapılabilmesi içinse Basralılara göre câr edatının tekrar edilmesi gerekir. Kûfeliler ise böyle bir tekrara gerek

³⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 5.

³⁹ Mesel için bk. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed en-Neysâbü'rî, *Mecmau'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 2: 281.

⁴⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 12.

⁴¹ Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 12.

olmadan mecrûr bir ismin bu tür bir zamir üzerine atıfta bulunabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu konuda Kûfelilerin görüşü daha tutarlı gibi gözükmektedir. En azından Kur'an'ın yedi kıraatlerinden biri olan Hamza'nın okuyuşunda sözü edilen kullanıma rastlanmış olmasından hareketle Kûfelilerin görüşünü şazz olarak kabul etmek pek de insafli bir tutum değildir.

Kaynakça

- Bağdâdî, Abdulkadir b. Omer. *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-'Arab*. Thk. Muhammed Nebîl et-Ta'rîfî- Emîl Bedî Ya'kûb. 13 Cilt. Beyrût: y.y., 1998.
- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr. *el-Hayavân*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-cîl, 1996.
- Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ebi'l-Vefâ. *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. Thk. Hasan Hamed. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2007.
- Ferâhîdî, el-Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-cumel fi'n-nahv*. Thk. Fahrüddîn Kabâve. b.y: yy., 1995.
- İbn 'Akîl, Bahâuddîn Abdullah. *Şerhu ibn 'Akîl*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1985.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. Thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Beyrut: 'Alemu'l-Kutub, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *Sırru sinâ'ati'l-'irâb*. Thk. Hasan Hindâvî. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Luma' fi'l-'arabiyye*. Thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Dâru'l-kutubi's-sekâfiyye, 1972.
- İbn Hâcib, Ebû Amr Osman b. Omer. *el-Îdâh fi şerhi'l-mufasssal li'Z-zemahşerî*. Thk. Muhammed Osman. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, ts.
- İbn Hişâm, Abdullah Cemâluddîn el-Ensârî. *Şerhu şuzûri'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. Dimeşk: eş-Şeriketü'l-muttahide li't-tevzî', 1984.
- İbn Hişâm, Abdullah Cemâluddîn el-Ensârî. *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. Thk. Mustafa Dîb Boğa. Dimeşk: Dâru'l-Mustafa, 2011.
- İbn Hişâm, Abdullah Cemâluddîn el-Ensârî. *Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyyeti'bni Mâlik*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1979.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh. *Şerhu teshîli'l-fevâid ve tekmîli'l-makâsid*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Tarik Fethi. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2009.

- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl. *el-Uşûl fi'n-nahv*. Thk. Abdulhuseyn el-Feteli. Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1998.
- Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kâsım. *Tevdîhu'l-makâsid ve'l-mesâlik bi şerhi elfiyyeti'bni Mâlik*. Thk. Abdurrahman Ali Süleyman. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-fikr, 2008.
- Müberrid, Ebu'l-Yezîd Muhammed b. Abbâs. *el-Kâmil fi'l-luğati ve'l-edeb*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4. Cilt. Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabiyyi, 1997.
- Neysâbûrî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed. *Mecmau'l-emsâl*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Suyûtî, Celauddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi cemi'l-cevâmi'*. Thk. Ahmed İzzu İnâye. 3 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsî'l-'Arabiyyi, 2010.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Mûsa. *el-Makâsidu's-şâfiye fi şerhi'l-hulâseti'l-kâfiye*. Thk. Muhammed es-Seyyid Osman. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2012.
- Ukberî, Ebû'l-Bekâ. Muhibbuddîn Abdullah b. Abdillâh el-Huseyn. *el-Lubâb fi ileli'-binâ ve'l-irâb*. Thk. Gazi Muhtar Tuleymât. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-fikr, 1995.